

ЗМІСТ

Список скорочень	5
Вступне слово. <i>Кай Струве</i>	7
Вступне слово. <i>Джон-Пол Химка</i>	9
Коротка історія написання тексту та подяки	11
Термінологія	13
Вступ.....	15
Розділ 1. Джерела дослідження.....	30
Розділ 2. Згадуючи ШОА. Історія і пам'ять	38
2.1. Моделі історичної пам'яті про Другу світову війну і значення історії Шоа в Україні, Білорусі та Росії	38
2.2. Допоміжна поліція на українсько-російсько-білоруському пограниччі (УРБП) та Шоа у науковому і пропагандистському дискурсах.....	41
Розділ 3. Ієрархія терору. Місцева допоміжна поліція у системі нацистської окупаційної адміністрації	77
3.1. Створення і структура	77
3.2. Чисельність поліції на території УРБП	113
Розділ 4. Машина масових убивств у дії. участь допоміжної поліції у стратах євреїв	117
Розділ 5. Образи вбивць. Мотивація і колективний портрет	141
5.1. Типологія	141
5.2. Випадок Семена Барановського: «... дуже часто говорив, що німці можуть його арештувати»	170
5.3. Випадок Ольги Некрасової: «Ось ця людина — наш визволитель»	174
Розділ 6. Смерть у великому місті. Міське самоврядування і Шоа у Харкові та Юзівці (Сталіно) в 1941–1942 рр.....	177
6.1. Підготовка та здійснення: вбивства і пограбування.....	177
6.2. Мотивація.....	191

Розділ 7. У ЧОРНІЙ ФОРМІ. ХАРКІВСЬКИЙ БАТАЛЬЙОН СД ТА ШОА	193
7.1. Структура і злочини	193
7.2. Мотивація.....	202
Розділ 8. ЗГАДУЮЧИ ВБИВЦЬ. ДОПОМІЖНА ПОЛІЦІЯ, САМОВРЯДУВАННЯ І ШОА У СПОГАДАХ НЕЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКО-БІЛОРУСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ	203
8.1. Ставлення до євреїв. Довоєнний досвід.....	203
8.2. «Погроми ніхто ніколи не влаштовував» vs «Прийшли з німцями і їх забрали і туди в шурф». Початок окупації та антиєврейське насильство	209
8.3. Поліція і самоврядування. Створення, життя до війни, мотивація	213
8.4. «Гірші за німців. . .». Участь поліції і самоврядування в убивствах євреїв та інших злочинах	220
8.5. «Наші батьки охороняли». Родичі поліцейських.....	233
8.6. Поліція, самоврядування й партизани.....	234
8.7. «Допомагав нашим». «Хороші» співробітники поліції і самоврядування	235
8.8. «Хтось із них втік з села . . . А хтось отримав по десять років». Після відступу німців.....	238
8.9. «Бендери», Краснов і Власов.....	241
Висновки	249
Джерела та література	259

Список скорочень

AAN	Archiwum Akt Nowych
AGFH	Archive of Ghetto Fighters House
AZIH	Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego
BAB	Bundesarchiv Berlin
BAF	Bundesarchiv Freiburg
IFZ	Institut für Zeitgeschichte
IPN	Instytut Pamięci Narodowej
NARA	National Archives
OD	Ordnungsdienst
USHMM	United States Holocaust Memorial Museum
YIUA	Yahad – In Unum Archive
YVA	Yad Vashem Archives
АДОУСБУ	Архів Донецького обласного управління Служби безпеки України
АЗОУСБУ	Архів Запорізького обласного управління Служби безпеки України
АК	AK, Armia Krajowa
АЛ	AL, Armia Ludowa
АЛОУСБУ	Архів Луганського обласного управління Служби безпеки України
АРОУСБУ	Архів Рівненського обласного управління Служби безпеки України
АСОУСБУ	Архів Сумського обласного управління Служби безпеки України
АУВУ	Архів Українського вільного університету
АХОУСБУ	Архів Харківського обласного управління Служби безпеки України
АЧОУСБУ	Архів Чернігівського обласного управління Служби безпеки України
АЦДВР	Архів Центру дослідження визвольного руху
БАВГ	Беларускі архіў вуснай гісторыі
БНП	Беларуская незалежніцкая партыя
БНР	Беларуская Народная Рэспубліка
БРСР	Білоруська Радянська Соціалістична Республіка
ВТТ	Виправно-трудоий табір
ГАРФ	Государственный архив Российской Федерации
ГДА СБУ	Галузевий державний архів Служби безпеки України
ГК	Громадський комітет

ГубНК	Губернська надзвичайна комісія
ГФП	GFP, Geheime Feldpolizei
ДАХО	Державний архів Харківської області
ДКС	Державна кримінальна служба
ДПУ	Державне політичне управління при НКВС
КНР	Кубанская народная республика
КПУ	Комуністична партія України
МДБ	Міністерство державної безпеки
НДК	Надзвичайна державна комісія зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР
НКВС	Народний комісаріат внутрішніх справ
НСДАП	NSDAP, Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei
НСЗ	NSZ, Narodowe Siły Zbrojne
НТСНП	Народно-трудовой союз нового поколения
ОУН	Організація українських націоналістів
ОУН (б)	Організація українських націоналістів (бандерівців)
ОУН (м)	Організація українських націоналістів (мельниківців)
ПСПУ	Прогресивно-соціалістична партія України
РВА	Російська визвольна армія
РВНА	Російська визвольна народна армія
РКУ	RKU, Reichskommissariat Ukraine
РРФСР	Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
СБ ОУН	Служба безпеки Організації українських націоналістів
УВВ	Українське визвольне військо
УВО	Українська військова організація
УГА	Українська галицька армія
УНР	Українська Народна Республіка
УПА	Українська повстанська армія
УРБП	Українсько-російсько-білоруське пограниччя
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка
ХМУ	Харківська міська управа
ЦАФСБ	Центральный архив Федеральной службы безопасности
ЦДАГО	Центральний державний архів громадських об'єднань
ЯІУ	Яхад – Ін Унум

Вступне слово

Історія місцевої поліції та адміністрації, їхня участь у злочинах нацизму, особливо в Шоа, — це одне із болючих спірних питань в історії німецької окупації радянських територій. Його торкаються у багатьох історіографічних роботах і громадських дискусіях. Водночас поки що з'явилося не так багато досліджень, у яких цю тему щодо України та окупованих районів Росії розглядали б глибоко і з опорою на велику кількість джерел. Особливо це стосується Східної України і прикордонних з Росією та Білоруссю областей, про які йдеться у праці Юрія Радченка. Основна увага приділяється Харківській і Донецькій (у той час — Сталінській) областям.

Однією з причин того, що тема колабораціонізму та участі в Шоа й інших злочинах у період німецької окупації досі так мало досліджена, є її складність. Такою її варто вважати принаймні з двох точок зору. В прямому сенсі вона складна тому, що ґрунтовне вивчення вимагає залучення дуже різних джерел різноманітними мовами, які часто зберігаються в архівах, розкиданих далеко в різних місцях. Далі потрібно здійснити порівняння цих джерел у процесі диференційного аналізу.

Однак тема складна і в іншому сенсі: її дослідження ставить гострі питання про вину представників місцевого населення, які також були жертвами німецької агресії й окупації. Постановка цього питання викликає неприйняття, як показують численні дискусії в Центральній та Західній Європі. В українському ж випадку причини більш різноманітні і складні, ніж у Центральній чи Західній Європі.

У розлозі вступі, присвяченому історії пам'яті й історіографії, Юрій Радченко показує, що багаторічне табу на вивчення цієї теми в Україні значною мірою зумовлене тим, що звинувачення у співпраці з німцями було основним мотивом радянської пропаганди проти українського прагнення до незалежності. Щонайменше з початку 2000-х рр., коли Володимир Путін прийшов до влади, Росія використовує і зміцнює «образ ворога», який прирівнює український націоналізм до фашизму та співпраці з німцями під час окупації. Така імперська пропаганда закономірно вилилася у звинувачення України в тому, що нею правлять «нацисти», що й використав Путін для виправдання повномасштабного нападу Росії на Україну в лютому 2022 р., і відтоді це неодноразово повторював і сам Путін, і російські ЗМІ.

На відміну від них національно орієнтовані автори розглядали питання колаборації націоналістів, їхньої ролі у місцевих поліцейських силах та адміністраціях або як наслідок згаданої пропаганди, або як підлив єдності нації в умовах постійної загрози з боку Росії. Цей контраст особливо посилювався в роки, що передували Євромайдану, і найбільше проявився в поляризованому образі Степана Бандери.

Українським дослідникам колаборації та участі місцевого населення у Шоа всі ці роки у подібній атмосфері було важко займатися своєю справою. Тим більш важливим є точний історичний аналіз спірних питань у роботі Юрія Радченка про українсько-російсько-білоруські пограничні регіони. Не уникнення складних питань, а їхній точний диференційний аналіз може запобігти політичним маніпуляціям і зловживанням. Спираючись на широку джерельну базу, Юрій Радченко розглядає, з одного боку, кадри допоміжних поліцейських підрозділів у період німецької окупації, їхні біографії, національні та політичні погляди, з іншого — можливі мотиви колаборації і співучасті у злочинах, особливо в масових убивствах євреїв. Йому вдалося показати дуже неоднорідний склад цих підрозділів і чітко довести неправдивість як ототожнення їх з українським націоналізмом, що властиве радянській та нинішній російській пропаганді, так і заперечення будь-якої участі в них оунівців. До складу цих загонів входили і члени російських націоналістичних організацій, які були не менш активні у цих пограничних районах. Але перш за все (як і у випадку радянських військовополонених) люди йшли туди на службу заради виживання, матеріальних благ чи влади.

Численним політичним інструменталізаціям, фальсифікаціям та хибним уявленням про колабораціонізм, що від них походять, можна протистояти тільки за допомогою диференційних досліджень, які, підкріплюючись джерелами, реконструюють події в різних місцях і регіонах. Праця Юрія Радченка чудово справляється з цим завданням. Тому ми бажаємо книзі широкого кола читачів.

Кай Струве

Вступне слово

Монографія Юрія Радченка присвячена докладному вивченню колаборації з німецьким окупаційним режимом під час Другої світової війни, здебільшого — співучасті в масових убивствах єврейського населення російсько-українсько-білоруського пограниччя. Автор здійснив велику роботу, вивчивши документи й відеозаписи з тридцяти трьох архівів і використавши джерела та літературу шістьма мовами. Мемуари, періодична преса, матеріали радянських судових процесів, німецькі документи, свідчення євреїв, що вижили, і документи колабораціоністських організацій — усе це лягло в основу його книги. На сьогодні жодне інше дослідження колабораціонізму в цьому регіоні Східної Європи так переконливо не підкріплене джерелами.

Важливою особливістю книги є її порівняльний підхід. Радченко вивчає те, що відбувалося в пограничних областях трьох радянських республік — України (п'ять областей), Росії (три області) та Білорусі (одна область), — що дозволяє змістовно порівняти колабораціонізм на території, яку населяли три різні етноси. Подекуди він також робить порівняння з колабораціонізмом в інших регіонах України, особливо у дистрикті «Галичина», який перебував у складі Генерал-губернаторства.

У центрі уваги автора — поліція на німецькій службі. Радченко показує, що мотивувало людей вступати в поліцію, опираючись на розроблену ним типологію колаборантів. Деякі з них були звичайними людьми, дехто — кар'єристами, ще інші пішли в поліцію з ідеологічних міркувань, поділяючи антисемітизм німецьких окупантів і розглядаючи фашизм як прийнятну політичну модель. Остання категорія в Україні була представлена переважно Організацією українських націоналістів (ОУН) і ділилася на дві фракції — Бандери та Мельника. Наявні публікації з цієї теми більше фокусуються на бандерівцях, а Радченко приділяє значну увагу мельниківцям, ґрунтовно пояснюючи в книзі, що спільного було у цих двох фракцій і що їх відрізняло. В Росії і деякою мірою в Україні ідеологічно мотивовані поліцейські часто були пов'язані з Народно-трудовим союзом нового покоління. Незалежно від мотивації конкретних осіб, які вступали в поліцію, ці поліцейські були глибоко залучені в Шоа: вони збирали євреїв для страти, грабували їх і, як показує Радченко, навіть брали участь у розстрілах.

Окрім поліції, Радченко також аналізує роль місцевих адміністрацій в організації масових убивств. Книга включає два детальні дослідження місцевих адміністрацій: у Харкові та Юзівці (Сталіно, зараз — Донецьк). Роль місцевих адміністрацій в Україні була маловивченою, тож дослідження Радченка відкриває в цьому напрямі нову сторінку.

Окрім докладного опису залучення поліції та місцевих адміністрацій у вбивство євреїв, Радченко також досліджує пам'ять про цих акторів. На початку книги він представляє відвертий, іноді навіть пристрасний огляд історіографії. В кінці книги нас чекає захоплюючий, тонкий аналіз того, як жителі цього пограничного регіону пам'ятають поліцію та місцеву адміністрацію через сімдесят років.

Радченко робить важливий внесок у вивчення Шoa і військової історії України, Росії та Білорусі. Книга написана зрозумілою і цікавою мовою, нехай навіть її зміст може подекуди засмутити.

Джон-Пол Химка

לא עָלֶיךָ הַמְלָאכָה לְגִמּוּר, וְלֹא אָתָּה בֶן חוֹרִין לְבַטֵּל מִמֶּנָּה
(משנה אבות ב:טז)

Не тобі доведеться завершити роботу, але й не вільний ти звільнитися від неї.

(Мішна «Авот»: 2, 15)

Коротка історія написання тексту та подяки

Написання кожного тексту має свою історію. Ця книга підсумовує проміжний результат досліджень різних років. Окремі розділи перероблені з моєї кандидатської дисертації, захищеної в грудні 2012 р. Текст суттєво доповнено результатами досліджень 2012–2018 рр., присвячених ролі поліції та самоврядування в Шоа на території України. У 2018 р. було підготовлено рукопис, який, однак, залишився припадати пилом у шухляді. Над остаточною редакцією книги я почав працювати восени 2022 р. Доповнення 2022–2023 рр. в основному стосуються інструменталізації історії Шоа в пропаганді Російської Федерації після розв'язання повномасштабної війни проти України 24 лютого 2022 р.

Озираючись на пройдений шлях, я хотів би подякувати всім тим людям, які мене консультували, давали доступ до джерел, вказували потрібні фонди в архівах, читали мої тексти, брали участь в роботі круглих столів та конференцій, писали рекомендації і просто морально підтримували в легкі й нелегкі часи: Анатолію Подольському, Джону-Полу Химці, Михайлу Тяглову, Аркадію Зельцеру, Перу Андерсу Рудлінгу, Джеффрі Копстейну, Каю Струве, Дітеру Полю, Франку Грелці, Артему Харченку, Каті Гузаровій, Марку Цариннику, Гвідо Гаусманну, Патрісу Бенсімону, Андреасу Умланду, Мартіну Діну, Вінсенту Слятту, Ользі Дячук, Сергію Луніну, Андрію Усачу, Андрію Когуту, Уляні Ажиппо та багатьом іншим, яких я, можливо, забув згадати.

Задум цієї роботи неможливо було б здійснити без низки стипендій, які відкрили дорогу до плідної роботи в архівах та бібліотеках Австрії, Німеччини, Ізраїлю, Канади, США, Польщі: Saul Kagan Claims Conference Fellowship for Advanced Shoah Studies, L. Dennis and Susan R. Shapiro Fellowship (Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Memorial Museum), Zentrum

für Holocaust-Studien Fellowship (München), Yahad – In Unum Research Fellowship, Yad Hanadiv/Beracha Foundation Post-doctoral Fellowship, Postdoctoral Fellowship of The Israeli Inter-University Academic Partnership in Russian and East European Studies (Ben-Gurion University of the Negev).

Планується переклад тексту книги англійською та білоруською мовами. Очевидно, що ця робота не підбиває підсумок вивчення Шоа на території України, Білорусі та Російської Федерації. Скоріше навпаки. Сподіваюся, вихід у світ моєї праці сприятиме подальшому дослідженню й осмисленню трагічної історії Центрально-Східної Європи в 1930–1940-ті рр.

Юрій (Амір) Радченко

Термінологія

Перед тим, як почати розповідь, варто пояснити визначення «українська», «російська» і «білоруська», що застосовуються до поліції в цій книзі. У контексті німецької окупації термін «українська (російська, білоруська) поліція» мав скоріше не етнічне, а географічне значення. Сформована на території України поліція в офіційному нацистському лексиконі отримала назву «українська». Така сама ситуація була в Білорусі, Литві, Латвії чи Естонії, де місцева допоміжна поліція називалася білоруською, литовською, латиською й естонською, часто незважаючи на етнічний склад її службовців. Хоча більшість службовців української поліції на території райхскомісаріату «Україна» і зони військової адміністрації становили етнічні українці, проте там служило багато росіян (Східна та Південна Україна), поляків (Волинь, особливо з весни 1943 р.), фольксдойчів, кримських, волзьких, литовських татар та інших. Аналогічна ситуація була і на території білоруської й російської частини УРБП, де на Гомельщині в білоруській поліції могли служити українці чи росіяни, а на території російської частини історичного Донбасу (Донська область) чи Кубані у таких структурах було багато етнічних українців або людей, які ідентифікували себе козаками.

Скоріше винятком виглядала ситуація в дистрикті «Галичина», де в українську допоміжну поліцію вербували лише етнічних українців. Тим самим німецька окупаційна адміністрація намагалася протиставити польську більшість українській меншості у Генерал-губернаторстві, керуючись старим римським правилом *divide et impera*. Тому автор застосовує термін «українська (російська, білоруська) поліція».

Використовую я і термін «християнське населення» — стосовно місцевих неєвреїв та немусульман, здебільшого православних українців, росіян і білорусів. Звичайно, ситуація на території СРСР у границях 1939 р. докорінно відрізнялася від тієї, що була в окупованій нацистами Польщі чи країнах Балтії. На території УРБП, як і загалом у Радянському Союзі в 1920–1930-х рр., будь-яка релігія придушувалася. Влада хотіла максимально атеїзувати суспільство. Тим не менш, згідно перепису 1937 р. із 98,4 млн жителів СРСР у віці від 16 років 55,3 млн осіб назвали себе віруючими. Хоча значна їх частина строго не дотримувалася обрядів — часто через те, що абсолютна більшість культових об'єктів у довоєнний період була закрита, — все ж можна говорити про формальну при-

належність радянських громадян до тієї чи іншої конфесії. Показово, що з початку війни на території окупованого СРСР німці виставляли себе захисниками християнства та ісламу. Це сприяло тому, що частина християн і мусульман почала відвідувати церкви та мечеті. Тому я вважаю допустимим писати «радянські мусульмани» і «радянські християни»¹.

У низці контекстів я використовую терміни «Захід» і «західний». В одному випадку я розумію під цим терміном країни Західної Європи, Північної Америки та Австралію. Коли ж ідеться про прибуття на територію України, Білорусі чи Росії членів ОУН, НТСНП і подібних організацій у 1941–1944 рр., то «Захід» означає насамперед Німеччину та Генерал-губернаторство (ГГ).

¹ Феферман Кирилл. Советские мусульмане в годы войны и Холокост в СССР. URL: <https://youtu.be/z3A3ZnrBHFQ>.

Вступ

Дослідження історії пограничних етнічно змішаних регіонів Східної Європи викликає значний інтерес в істориків різних країн. Часто дослідників приваблюють події трагічних 1930–1940-х рр., які докорінно змінили національний та релігійний склад місцевого населення. Східна Європа цікавить, з одного боку, через недоступність до початку 1990-х рр. місцевих архівів (особливо архівів спецслужб)²; з іншого — як місце, де перетиналися долі мільйонів людей — українців, поляків, євреїв, білорусів, росіян, чиї нащадки розкидані по всій земній кулі. У науковій літературі вже довгий час популярний термін «фронтир», що у Східній Європі часто називають «пограниччям». Багато регіонів пострадянського простору є прикладом пограниччя. Воно було і є місцем взаємодії різних факторів — у тому числі людей та ідей. Як показує досвід, на пограниччі багато змішаних шлюбів, навіть у тому випадку, коли сусіди строго проти цього. Це наочно демонструє приклад країн Америки: США (ситуація на півночі Нової Іспанії), Канади (змішані шлюби французьких торговців хутром з індіанськими жінками). В результаті можуть з'явитися більш-менш стійкі ідентичності, які іноді впливають на інші етнічні групи, а іноді зберігаються як окремий етнос (або субетнос)³. На території Східної Європи пограниччя можна вивчати на прикладі відносин Московської держави (Російської імперії) з сусідами, території яких були завойовані російськими військами: Казанським, Астраханським, Кримським ханствами, Північним Кавказом, Ногайським степом тощо⁴.

² Частина радянських документів, наприклад із Центрального архіву Федеральної служби безпеки Росії (ЦАФСБ), залишаються закритими для дослідників.

³ Про терміни «пограниччя» і «фронтир» див.: Barth Frederick, ed. *Ethnic Groups and Boundaries*. Boston, 1969; Bentley Jerry H. *Old World Encounters: Cross-Cultural Contacts and Exchanges in Pre-Modern Times*. Oxford, 1993; Brooks James F. *Captives and Cousins: Slavery, Kinship, and Community in the Southwest Borderlands*. Chapel Hill, 2002; Chase-Dunn Christopher, Hall Thomas D. *Rise and Demise: Comparing World-Systems*. Boulder, Colorado, 1997; Donnan Hastings, Wilson Thomas M. *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State*. Oxford, 1999; Guy Donna J., Sheridan Thomas E., eds. *Contested Ground: Comparative Frontiers on the Northern and Southern Edges of the Spanish Empire*. Tucson, 1998; Lattimore Owen. *Studies in Frontier History: Collected Papers, 1928–1958*. London, 1962; Mikesell Marvin W. *Comparative Studies in Frontier History* // *Annals of the Association of American Geographers*. 1960. Vol. 50. Issue 1. P. 62–74.; Pagel Mark, Mace Ruth. *The Cultural Wealth of Nations* // *Nature*. 2004. Vol. 428. P. 275–278; Slatta Richard W. *Comparing Cowboys and Frontiers*. Norman, 1997; Taylor George Rogers, ed. *The Turner Thesis: concerning the Role of the Frontier in American History*. 3rd ed. Lexington, Mass, 1972; Weber David J. *The Spanish Frontier in North America*. New Haven, Conn, 1992; Weber David J., Rausch Jane M., eds. *Where Cultures Meet: Frontiers in Latin American History*. Wilmington, Del, 1994.

⁴ Khodarkovsky Michael. *Na granicach Rosji: Budowanie imperium na stepie, 1500–1800*. Warszawa, 2009.

Територія, яку я називаю українсько-російсько-білоруським пограниччям (далі — УРБП), є частиною сучасної України (Чернігівська, Сумська, Харківська, Донецька, Луганська області), Російської Федерації (Ростовська і Брянська області, Краснодарський край) та Республіки Білорусь (Гомельська область). УРБП було класичним фронтиром — контактною зоною — тривалий час (до 1991 р.) без стабільної пограничної лінії. Це пограниччя різних етносів породжувало і породжує різні субетнічні ідентичності, які можуть не належати до трьох основних (українців, росіян чи білорусів). Прикладом таких ідентичностей у сусідніх регіонах Східної Європи є чангоші (чанго; угор. *csángó*, мн. *csángók*, рум. *seangău*, мн. *seangăi*), що проживають в Румунії, на заході історичної Молдови, які були об'єктом політичних маніпуляцій з боку румунської та угорської влади — особливо в 1920–1940-ті рр., як показує нове дослідження Кріса Девіса⁵.

Більша частина УРБП входила до складу історичного регіону, який традиційно іменувався Диким полем. Іноді це місце називають східноєвропейським аналогом американського фронтиру. До складу УРБП входила низка менших територій зі своїми історичними назвами: Слобідська Україна (Слобожанщина), Кубань, Донбас, Сіверщина, Посейм'я. Деякі назви у XX ст. вийшли з ужитку, інші ж стали індикатором локальної ідентичності. УРБП із XVIII ст. перебувало під контролем Російської імперії і являло собою недержавне пограниччя трьох націй, що формувалися (українців, білорусів та росіян), а також етнічних і релігійних груп, які прийшли туди в той чи інший час (поляки, євреї, волзькі та кримські татари, німці, караїми).

У роки Революції і Громадянської війни⁶, які супроводжувалися боротьбою за незалежність багатьох народів Російської імперії, за територію УРБП боролася чи принаймні претендувала на неї низка держав: Українська Народна Республіка (УНР), Білоруська Народна Республіка (БНР), Кубанська Народна Республіка (КНР), Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (РСФРР), Російська імперія (чи-то республіка — питання про державний устрій свідомо залишали невирішеним) в особі Добровольчої армії й інших білих з'єднань. У 1920-ті рр. УРБП стало частиною трьох радянських республік: Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР), Білоруської Соціалістичної Радянської Республіки (БСРР) та РСФРР.

⁵ Davis R. Chris. *Hungarian Religion, Romanian Blood. A Minority's Struggle for National Belonging, 1920–1945*. Madison, WI, 2019.

⁶ Під терміном «Громадянська війна» на території України я розумію явище, яке докорінно відрізняється від уявлень радянської і російської історіографії. На території України Громадянська війна була не лише протистоянням червоних і білих, але насамперед боротьбою за владу різних українських політичних груп (УНР у період Центральної Ради та Директорії, режиму Павла Скоропадського), отаманів (частково — з нестійкою політичною лояльністю) та Революційної повстанської армії України на чолі з Нестором Махном. Окрему роль у цих процесах відігравали війська Австро-Угорщини, Німеччини і країн Антанти.

УРБП перед початком Другої світової війни було поліетнічним регіоном, де, згідно з радянським переписом 1939 р., проживало 21 490 119 осіб. Із них євреї становили 413 954 особи. Разом з ними на території УРБП на той час проживало приблизно 7 226 264 українці, 11 258 492 росіянина, 806 489 білорусів, 100 867 німців, 14 076 греків та 42 703 татарина⁷. Євреї переважно проживали в українській і білоруській частині пограниччя. Незважаючи на боротьбу радянської влади з релігією, більшість неєврейського населення регіону формально сповідувало православ'я.

Більшість євреїв, які жили в цьому регіоні щонайменше з XVIII ст., концентрувалися в містах, але мешкали вони також і в селах. Революція 1917 р. й утвердження влади більшовиків суперечливо позначилися на євреях УРБП. З одного боку, Тимчасовий уряд і радянська влада зняли всі правові обмеження царського режиму. Євреї отримали можливість інтегруватися в радянське суспільство, обіймати державні посади. Багато євреїв із Донбасу в 1920-ті рр. вирушили до Харкова — столиці Радянської України, щоб здобути там вищу освіту. Політика коренізації міжвоєнного часу втілювалася не лише у вигляді українізації чи білорусизації, але і як інтенсивна підтримка мов національних меншин, у тому числі євреїв. Більшовики намагалися створити радянську секулярну їдишомовну культуру. Паралельно з цим радянська влада боролася з юдаїзмом (як і з іншими релігіями), закриваючи синагоги й забороняючи іврит як мову «рабинів та націоналістів». У 1920-ті рр. було повністю зруйноване єврейське общинне життя. Політична альтернатива КП(б)У тоді ще існувала: в 1924–1928 рр. у Ворошиловграді й інших великих містах Донбасу легально діяли ліві сіоністські організації — Поалей Ціон та Цейрей Ціон. Одним із центрів їхньої діяльності був Харків, де був свій «єврейський клуб», який після офіційного розпуску в 1928 р. працював нелегально. Пізніше лідери цих організацій були репресовані⁸. До кінця 1920-х рр. на території Радянського Союзу були закриті всі сіоністські й автономістські організації. Якщо єврейська молодь Польщі чи Латвії мала можливість вступити, наприклад, до лав Ха-Шомер Ха-Цаїр або Бейтара, то у молодих євреїв на території УРБП на початку 1930-х рр. такого вибору не було. Під кінець 1930-х рр., коли українізація і білорусизація різко пішли на спад, почався процес закриття їдишомовних шкіл. До 1941 р. основною мовою спілкування євреїв між собою стала російська. Приміром, згідно перепису 1939 р. їдиш знали лише 24,4 % євреїв Сталінської і 27,2 % — Ворошиловградської областей. 74,1 % і 70,7 % відповідно у повсякденному житті говорили російською⁹. На їдиші розмовляло переважно старше покоління євреїв УРБП.

⁷ Підраховано за: Всесоюзная перепись населения 1939 года. URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_39_ra.php?reg=46, http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_39_ra.php?reg=411.

⁸ Чекистське досьє окупованої України. Т. 1 / упор. Р. М. Круцик, С. А. Жовтий. Київ, 2014. С. 670.

⁹ Altshuler Mordechai. Soviet Jewry on the Eve of the Holocaust: A Social and Demographic Profile. Jerusalem, 1998. P. 275.

Абсолютна більшість місцевих євреїв говорила українською мовою або без проблем її розуміла. Але в повсякденному житті її використовували 1,5 % євреїв Сталінської і 2 % євреїв Ворошиловградської областей¹⁰. Єврейство УРБП напередодні нацистської окупації здебільшого перетворилося на «радянських громадян єврейського походження»¹¹.

Багатьох сучасних істориків Шоа цікавить те, як у мультикультурних поліетнічних регіонах на перетині двох або більше країн чи автономних утворень відбувалося переслідування, пограбування та вбивство євреїв. Наприклад, молдовська дослідниця Діана Думітру (англ. Diana Dumitru) порівнювала рівень антисемітизму в роки нацистської окупації в Бессарабії і Трансністрії¹². Тому нижче йтиметься про деякі аспекти участі місцевого неєврейського населення в Шоа на території УРБП.

Українські, російські, білоруські, польські, латиські, литовські, естонські допоміжні сили так чи інакше брали участь в убивстві єврейського населення в багатьох регіонах окупованого СРСР. Залученість місцевого неєврейського населення в убивство євреїв і колаборацію з нацистами з початку 2010-х рр. стає, за словами Доріс Берген (англ. Doris Bergen), «центральною темою майбутніх досліджень» Шоа¹³. Залишається невивченим те, як глибоко були залучені в переслідування, пограбування та вбивства євреїв українські поліцейські на території УРБП, чи завжди вони брали участь у розстрілах або ж виконували допоміжну роль — у відповідності до назви. Відкритим залишається питання про їхнє походження і колективний соціальний портрет. Не менше значення мають питання колаборації з німцями та лояльності місцевого неєврейського населення до радянської влади й окупаційних властей. Дослідження зупиняється також на відмінностях у співпраці місцевого неєврейського населення з німецькими властями в Західній Європі, з одного боку, і на окупованій території СРСР — з іншого. В першому випадку ми бачимо, що до приходу вермахту там існувала легітимна влада та повноцінна держава. У випадку Білорусі, України й особливо країн Балтії нацистська окупація змінила більшовицький режим, який зруйнував місцеву державність (в Україні і Білорусі — у період Революції, а в Литві, Латвії та Естонії — у 1940 р.) і створив формально суверенні, але фактично лише трохи автономні держави у вигляді радянських республік. Звичайно, це не може

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Сучкова Олена. Євреї в Донбасі (20–30-ті роки XX ст.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Донецьк, 2005; Кузнецов Яков. YVA. O.93. Survivors of the Shoah. Visual History Foundation, established by Steven Spielberg. Collection of Testimonies. F.N. 35980; Опер Леонид. YVA. O.93. Survivors of the Shoah. Visual History Foundation, established by Steven Spielberg. Collection of Testimonies. F.N. 6171.

¹² Dumitru Diana. The Attitude of the Non-Jewish Population of Bessarabia and Transnistria Toward the Jews During the Holocaust: A Survivors' Perspective // Yad Vashem Studies. 2009. Vol. 37 (1). P. 53–83.

¹³ Bergen Doris. Collaboration — With Whom? German Presence and Absence in the East. URL: <https://youtu.be/itE8Jv7z0X8>.

служувати виправданням колаборації, але в такому контексті легше зрозуміти мотивацію людей, котрі співпрацювали з окупаційними властями. Крім того, Гітлер сприймав територію Східної Європи виключно як простір колонізації, і люди на кшталт Філіппа Петена чи Леона Дегреля йому тут просто не були потрібні. Хоча за бажання таких людей легко було знайти не тільки в Україні, Балтії чи Білорусі, а й навіть у Польщі. У цьому аспекті багато значила лояльність. Як зазначають німецькі дослідники, лояльність (*Loyalität*) — один із ключових факторів підтримки та легітимації того чи іншого режиму. Саме її нестача у населення є одним із показників ерозії існуючого ладу і його швидкого падіння за несприятливих обставин¹⁴.

Організація українських націоналістів (ОУН) у роки війни стала однією з найбільш українських політичних партій. Їй вдалося пережити польські, радянські і німецькі репресії. У 1940 р. ця група інтегральних націоналістів розкололася на дві фракції — Степана Бандери та Андрія Мельника. Обидві орієнтувалися на Німеччину й мали схожу політичну програму, але при цьому в 1940–1944 рр. жорстко ворогували. І бандерівці, і мельниківці брали активну участь у створенні та діяльності української міліції («українська народна міліція») в західних і центральних регіонах України¹⁵. Після роззброєння її німцями обидві ОУН намагалися впровадити своїх людей у структури поліції. У післявоєнний час активісти ОУН (б) та ОУН (м) не приховували, що їхні члени активно проникали до лав української допоміжної поліції, які потім стали базою для Української повстанської армії (УПА). В брошурі «Український спротив», виданій після війни англійською мовою, йшлося:

У період з 15 березня по 4 жовтня 1943 року всі поліцейські підрозділи на території Волині та Полісся, які склалися з українців, за наказом Верховного командування УПА зі зброєю в руках влилися до лав Української повстанської армії¹⁶.

Під час війни оунівці нарікали, що «українську допоміжну поліцію німці позбавили національного обличчя і використовують її в своїй грабіжницькій діяльності»¹⁷, але разом з тим багато партійних мемуаристів визнавало, що «...українська поліція нам допомагала зброєю і респектувала підпільників (із

¹⁴ Про це див.: Penter Tanja. Kohle für Stalin und Hitler. Arbeiten und Leben im Donbass 1929 bis 1953. Essen, 2010. S. 11–14; Schulze Wessel Martin. «Loyalität» als geschichtlicher Grundbegriff und Forschungskonzept: Zur Einleitung // Schulze Wessel Martin, ed. Loyalitäten in der Tschechoslowakischen Republik. Politische, nationale und kulturelle Zugehörigkeiten. Veröffentlichungen des Collegium Carolinum. Vol. 101. München 2004. P. 1–22.

¹⁵ Докладніше про це див.: Патриляк Іван. Військова діяльність ОУН (Б) у 1940–1942 роках. К., 2004. С. 228–252.

¹⁶ Instytut Pamięci Narodowej (IPN). 0192354. T. 221. S. 5.

¹⁷ Thomas Fisher Rare Book Library (Toronto, Canada). The Peter J. Potichnyj Collection on Insurgency and Counter-Insurgency in Ukraine. Box 76. Folder «Огляд суспільно-політичного, господарського та культурного життя на Південних Землях України. Липень-серпень 1942 року».